

בבסיס התל ההיסטורי: ארכאולוגיה ולימודי המזרח הקדום כיסוד לבחינה מחודשת של הוראת תקופת המקרא

מבוא

לימודי ההיסטוריה בבתי הספר פוסחים על התקופות ההיסטוריות הקדומות, המכונות תקופת המקרא.¹ הידע על ראשית העיור בארץ, ארץ-ישראל בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת (התקופה הכנענית) ותקופת הברזל (התקופה הישראלית), בחלקו אינו נלמד כלל או שנלמד במסגרת שיעורי התנ"ך תוך התבססות על ספרי המקרא ואינו חלק מלימודי ההיסטוריה. אלא שהמחקר ההיסטורי והארכאולוגי שאינו מגיע לתלמיד הישראלי על תקופות המקרא מספק ידע רחב ומשלים על אורח החיים, העמים שחיו בארץ והיחסים בין הממלכות השונות.

במסמך זה אנו בוחנים את מערכת הלימודים בהיסטוריה ובתנ"ך ומציעים לשלב את החקר הארכאולוגי, ההיסטורי והגיאוגרפי-היסטורי, בלימוד התקופות הקדומות (התקופות המקראיות) כחלק מלימודי התנ"ך או כחלק מלימודי ההיסטוריה בבתי הספר. לחילופין, ניתן לבחון למידה אינטרדיסציפלינרית המשלבת לימודי תנ"ך, ארכאולוגיה, היסטוריה קדומה וגיאוגרפיה במסגרת לימודית אחת.

לדעתנו, לימוד תקופות המקרא בדרך זו יאפשר לתלמידים לשלב ידע בהיסטוריה, בתנ"ך, בארכאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית, לצד פיתוח חשיבה ביקורתית על תולדות עם ישראל וארץ ישראל, על ריבוי התרבויות והאוכלוסיות שחיו במרחב זה והיחסים המשתנים ביניהן. בכך, תקדם תכנית ברוח זאת כישורים הכרחיים לאזרחים ולאזרחיות בחברה דמוקרטית פלורליסטית בעולם גלובלי משתנה.

הקשר

הרפורמה שעתידה לצאת לדרך בשנת הלימודים הקרובה במערכת החינוך מהווה לא פחות ממהפכה והזדמנות לשינוי במעמד של לימודי מדעי הרוח. מהתבטאויותיהן של השרה ושל מנכ"לית המשרד ניתן ללמוד שבכוונתן להציב את מקצועות מדעי הרוח בראש סדר העדיפויות החינוכי, בניגוד מוחלט למצב הקיים ולמגמות הדומיננטיות. בתוך כך, מוצגים המהלכים המרכזיים של הרפורמה, ובראשם ביטול בחינות הבגרות החיצוניות במקצועות אלו ולמידה רב-תחומית שלהם, כדרך להפוך את מדעי הרוח ללב הפועם של החינוך בישראל.

¹ המונח תקופת המקרא מתייחס בעיקרו לתקופות הברונזה והברזל אם כי המקור המקראי מהווה מקור היסטורי אך ורק לתקופת הברזל.

אמנם, מדובר בחשיבה מהפכנית שתוציא את מדעי הרוח לחופשי. שכן, למשל, ביטול בחינת הבגרות בהיסטוריה יאפשר לראשונה לקרוא תיגר על הנרטיב הקנוני המוכתב מהמערכת הפוליטית ולהציב מולו נרטיבים מקבילים, שונים ומתחרים שיצמחו מקהילות הלומדים עצמן (על כך ניתן לקרוא עוד [בנייר עמדה](#) שפרסם המכון לחינוך היסטורי). במקביל, הוראה רב-תחומית של מדעי הרוח תאפשר העמקה בשאלות הומניסטיות, שמטבען אינן תחומות בתחום כזה או אחר. ההפרדה הדיסציפלינארית היא עוד מבנה מתיישן שהגיעה העת לבחון אותו מחדש.

בטרם נכנס לבחינה מעמיקה של האפשרויות הטמונות במרכיבים אלו של הרפורמה עבור הוראת ההיסטוריה, המקרא והארכיאולוגיה, נציין עוד מרכיב מהפכני ברוח החדשה, אולי המהפכני שבהם. נראה שבקריאה לחיזוקם של מדעי הרוח קורא משרד החינוך, לראשונה בהיסטוריה הישראלית, לעצמאות. בעמדה לפיה מטרת החינוך היא קודם כל טיפוח האדם על פי נטיותיו, מהווין, כישרונותיו ויכולותיו, ולא הכשרת פועלים להייטק או משרתי מדינה נאמנים מכריז משרד החינוך שאינו משרת את החברה אלא מבקש להובילה; הוא אינו כאן כדי לשמר את המצב הקיים ולהכשיר מוצרים שישתלבו בו היטב, אלא מטרתו היא לשנות את המציאות ולהכשיר בני אדם עצמאיים ברוחם הכמהים לשנות את סביבתם.

כמעין מקרה בוחן, בנייר עמדה זה אנו מבקשים להראות את האפשרויות הטמונות בשילובם של תחומי הוראת הארכיאולוגיה, המקרא וההיסטוריה זה בזה לטיפול תלמיד אורייני, חושב ויצירתי וגמיש במחשבתו המסוגל לפעול במציאות הישראלית העכשווית לקידומה כחברה דמוקרטית, ליברלית, פלורליסטית בעולם משתנה. לשם כך יש להכניס את תחום הארכיאולוגיה כחלק מתחומי הלימוד בבתי הספר ולקשור אותו עם תחומי המקרא וההיסטוריה.

ארכאולוגיה מעוררת עניין ציבורי ופוליטי רחב. גילויים ומחקרים ארכאולוגיים זוכים לחשיפה תקשורתית, לתגובות מצד פוליטיקאים ולעניין של הציבור הרחב. הגנים הלאומיים בישראל מלאים במבקרים מכל שכבות האוכלוסייה, בפעילויות החינוכיות של רשות העתיקות לוקחים חלק אלפי משתתפים והארכאולוגיה של ארץ ישראל מעוררת עניין חסר תקדים בעולם.² מנגד, מערכת החינוך בישראל הותירה תחום זה מחוץ למערכת הלימודים. התלמידים בחינוך הממלכתי לא לומדים ארכאולוגיה וחשיפתם לתחום היא בעיקר מהתקשורת והרשתות החברתיות.

² בראיון בעין השביעית עם ליאור קודנר, סגן עורך "הארץ" וסמנכ"ל הדיגיטל, הוא מציין את העניין של קוראי המהדורה באנגלית בארכאולוגיה: ש: מה מושך קוראים באנגלית? ת: "תוכן ייחודי. למשל, גילינו שקוראי המהדורה באנגלית מתעניינים בארכאולוגיה". ש: ארכאולוגיה?!

ת: "זה חזק אש באנגלית. אחת הכתבות הכי נקראות באנגלית בחודש האחרון עסקה במפגש בין בני אדם לכלבים הקדומים לפני 1.8 מיליון שנה". (י. דרור, [כופרים ומומרים](#), העין השביעית, 9.8.21). זאת ועוד, מנתונים של רשות העתיקות עולה כי בשנת 2021 כ-30,000 איש, בהם תלמידים בחינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי, לקחו חלק בפעילות הרשות בתחום החינוך.

את הנייר יפתח תיאור קצר של האופן בו נלמדים מקצועות ההיסטוריה והמקרא במערכת החינוך כיום.³ נראה שישנה הפרדה בין התחומים הנלמדים ללא זיקה זה לזה ונעמוד של שורשי ומטרות הפרדה זו. נטען שמצב זה מחליש את היכולת לפיתוח חשיבה ביקורתית, מחבל באפשרות לראות זיקות בין התחומים ומגביל את הפוטנציאל של תחומים אלו לטיפוח תלמיד בעל תודעה היסטורית פעילה המבקש לפעול בסביבתו. על רקע זה, נציע שינוי ונציג אפשרות חדשה ללימוד תחומים אלו בזיקה זה לזה. נראה אך שינוי כזה עשוי להיראות ונעמוד על הפוטנציאל שלו לקדם מטרות דיסציפלינאריות וחינוכיות כאחד. דגש מיוחד ינתן להצבעה על האופן בו על לימודי ארכאולוגיה להיות חלק מכל מהלך בכיוון זה. את הנייר נסיים בעמידה על פעולות שיש לעשות על-מנת לקדם למידה מסוג זה.

1. מקרא והיסטוריה בבתי הספר – תמונת המצב

מימי ראשית הציונות ובמידה רבה עד היום, משמשת ההיסטוריה יסוד זהותי והצדקה לשיבתו של העם היהודי בארץ ישראל (נווה, 2017). בעבר מחפש העם היהודי, באופנים שונים ומשתנים, את שורשי הזהות הלאומית ואת הנוכחות העתיקה והרציפה בארץ. במסגרת מחשבה זו, בתחילה יוחד לתנ"ך ולהוראת המקרא מקום מרכזי (שפירא, 2005). בראשית החינוך העברי, בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, ראו מחנכים ציוניים בתנ"ך אבן פינה לכינון זהות ושייכות המבוססת על תודעה היסטורית. כפי שכותב בעז סתוי: "התנ"ך סיפק ללאומיות היהודית תשתית מיתולוגית היסטורית, וכך נתן לגיטימציה לזיקתה לארץ ישראל" (2021, 87; ראו גם שחר, 2003). יש לשים לב, שהתנ"ך לא נתפס כספר היסטוריה, אלא היה בבחינת "מורשת תרבותית משותפת ולא אמת אובייקטיבית" (שפירא, 2005, 21).

אם כן, החיבור בין התנ"ך לבין ההיסטוריה התקיים על-בסיס היות שניהם חלק משלם גדול יותר שאותו שירתו, שהוא הפרויקט של כינון לאומיות מודרנית בטרטוריה שבה לאורך מאות שנים הייתה נוכחות יהודית מעטה ושעם תחילת הגירת יהודים אליה בתקופה המודרנית ישבה בה אוכלוסייה אחרת.

אלא שמקומו המרכזי של התנ"ך לא נותר איתן. בחינוך הממלכתי הלכה והתגבשה גישה להוראת התנ"ך המשתמשת בטקסט המקראי כדי להציג את הקשר שבין העם לארץ במונחים תאולוגיים ולא היסטוריים (גאם-הכהן ופרוגל, 2021; סתוי, 2021). כלומר, התנ"ך לא נתפס עוד כיצירה היסטורית בעלת ערך תרבותי לעם היהודי אך גם לתרבות המערב בכלל לאורך ההיסטוריה, ותחת זאת הוא נלמד כדי להראות את הקשר הדתי-המוסרי, הא-היסטורי והנצחי – בין העם לארץ. במקביל, בחינוך הממלכתי-דתי ממילא התקבע מקומו זה של התנ"ך באופן טבעי יותר.

³ כמובן, אין בסקירה קצרצרה זאת כדי למצות את הדיון ורבים המחקרים המספקים תמונה רחבה ומעמיקה יותר. ראו, בין היתר את רשימת הספרות בסופו של נייר זה.

בד בבד, באופן המחזק את המגמות הללו, הצטמצמה לאורך השנים עד מאד הוראת ההיסטוריה של תקופת המקרא כך שכמעט בלתי אפשרי להביט על הטקסט המקראי מבחוץ, באופן ביקורתי והשוואתי ובהקשרו ההיסטורי. כפי שכותבים גאם-הכהן ופורגל (2021):

עיון בתוכנית הלימודים [בתנ"ך] מלמד שהיא כוללת את פרקי הלימוד בלבד, ללא אזכורם של טקסטים חוץ-מקראיים מעולמו של המזרח הקדום. [...] [...] [...] טקסטים מספר מלכים ודברי הימים] ... יילמדו אף הם (בחטיבת הביניים) ללא אזכורם של ממצאים ארכאולוגיים שבכוחם להעריך את מידת מהימנותו של הטקסט המקראי ולספק נקודות מבט נוספות על האירועים המתוארים בו. לפיכך למעשה הלמידה אינה חושפת את הלומדים לאוצרות התרבות הכללית ואינה מכוונת אותם לזיקות ולחיבורים שבין התרבויות השונות בתוכנית הנוכחית. כך מתקבעת תפיסת המקרא כטקסט בעל חשיבות דתית-לאומית בלבד (16-17).

ההיסטוריה של התקופה לא נלמדת כמעט בכלל ולימודי המזרח הקדום, והארכיאולוגיה כמפתח אל התקופה, נעדרים לחלוטין מתוכניות הלימודים.

בה בעת שבמערכת החינוך לא נלמדות התקופות המקראיות באמצעות הידע הארכאולוגי וההיסטורי, במקומות אחרים הן נלמדות במנותק ממערכת החינוך (כמו למשל באוניברסיטאות המחקר) או בזיקה חלשה לתחומי הידע ההיסטורי (כמו למשל במסגרת פעילויות מנהל החינוך של רשות העתיקות). ובכל הזירות הללו, סוגיות חינוכיות ומטרות חינוכיות כגון חשיבה ביקורתית, פיתוח תודעה היסטורית פעילה, הנעה לפעולה אזרחית מבוססת למידה וטיפוח כשירויות לחיים בחברה דמוקרטית רב-תרבותית מקבלות חשיבות משנית או נעדרות לחלוטין. אין בכך לטעון לחוסר ערך של פעילויות אלו. להיפך – בחוגים להיסטוריה, למקרא ולארכאולוגיה באוניברסיטאות נוצר הידע המדעי שהוא היסוד של כל לימוד של הנושאים הללו במערכת החינוך; במרחב הציבורי, ובכלל זה באתרי המורשת והמוזיאונים, נחשף הציבור הרחב לעושר ולדרמה שטומנות בחובן התקופות הללו, לנוכחותן עדיין בחיינו ולרלוונטיות שלהן עבורנו. במילים אחרות, שדה החינוך הארכאולוגי בישראל אינו נטוש, אלא חסר ומעוות כל עוד לא יתווסף אליו חינוך זה במסגרת מערכת החינוך הפורמלי.

ואמנם, כיום בבתי הספר נלמד התנ"ך כטקסט דתי ובמנותק מהקשרו ההיסטורי ובשל כך מצטמצמת מאד היכולת לפתח בקרב התלמידים חשיבה ביקורתית בלימודי התנ"ך. בשל הדגש על ממדיו התיאולוגיים של הטקסט המקראי, אף כלים מתחום לימודי הספרות והתרבות, ולא רק מתחומי ההיסטוריה, לא עומדים לתלמידים במגעם עם התנ"ך. כל זאת בזמן שחל צמצום גדול בהוראת המקרא וההיסטוריה באופן כללי.

2. תרומת המחקר הארכאולוגי, היסטורי וגיאוגרפיה היסטורית להבנת העבר והצעות לנושאי הלימוד

2.1 תולדות ארץ ישראל מראשית המהפכה החקלאית ועד התקופה ההלניסטית.

התקופות ההיסטוריות והארכאולוגיות מחולקות לפי התפתחות טכנולוגית או שינויים פוליטיים-תרבותיים משמעותיים (כיבושי אלכסנדר מוקדון לדוגמה). כך ניתן למנות את המהפכה החקלאית המזוהה עם התקופה הניאוליתית (תקופת האבן החדשה), בסביבות 10,000 שנה לפני זמננו. ההתפתחות הטכנולוגית הובילה לשימוש בנחושת בתקופה הכלקוליתית ואחריה הגיעו תקופת הברונזה ותקופת הברזל. ההתפתחויות הטכנולוגיות והמהפכה החקלאית הן תהליכים כלל עולמיים שהתרחשו במקומות שונים בעולם, בזמנים שונים וחשובים להבנת ההיסטוריה בעת העתיקה בכלל.

שינויים אלו הם בעלי השפעה מכרעת גם בהיסטוריה של הארץ בתקופות המקרא; המעבר להתיישבות קבע ואימוץ אורח החיים החקלאי עיצבו את השלטון, התרבות והאמונה בעת העתיקה, והמעבר לשימוש בברונזה ובברזל שינה את יחסי הכוח והיציבות במרחב הארץ-ישראלי. ביטוי לכך ניתן למצוא גם בסיפורי המקרא. הכרת האירועים המרכזיים שחלו בפרק זמן זה תאפשר להכיר את תולדות עם ישראל מנקודת מבט היסטורית ולא רק מסורתית.

הכרות עם ציר הזמן הארכאולוגי-היסטורי והאירועים המרכזיים, מהמהפכה החקלאית ועד התקופה ההלניסטית, מקנים לתלמידים ידע על התפתחות החברה האנושית בכלל ובאזורינו בפרט. הכרות זו מאפשרת להבין את התקופות הקדומות כחלק מאירועים בינלאומיים וכחלק מציר זמן שראשיתו הרבה לפני סיפורי המקרא והמשכו עד ימינו אנו.

2.2 מקורות היסטוריים חוץ מקראיים; ארכאולוגיה וטקסטים קדומים ותרומתם להבנת התקופות והאירועים

לרשותם של חוקרי תקופת המקרא עומדים שני מקורות מידע מרכזיים: המחקר הארכאולוגי והטקסטים הכתובים. במאתיים השנים האחרונות נעשו אלפי חפירות של תלים ארכאולוגיים ממצרים ועד לפרס במזרח וטורקיה בצפון. בישראל לבדה נערכו מאות חפירות של תלים ארכאולוגיים. באתרים רבים במרחב נמצאו עדויות השופכות אור על סביבתנו הקרובה, החל מארכיונים המתארים את הנעשה בארץ וכלה בסגנונות בניה ואומנות המלמדים על השפעה תרבותית ופוליטית. חלק גדול מהטקסטים הכתובים המתארים את החיים בכנען ומצבה הפוליטי, נמצאו בחפירות במצרים, מסופוטמיה, סוריה או כנען וסביבתה. כך למשל ערי הארץ בתקופת הברונזה מוזכרות בטקסטים מצריים, המספקים מידע משלים, או מבט אחר מהמתואר במקרא על מצבן ומעמדם של ערי הממלכה באותה תקופה. כך למשל אתרים מתקופת

הברונזה והברזל מוזכרים בטקסטים מצריים, אשוריים ובבליים המספקים מידע משלים, או מבט אחר מהמתואר במקרא. דיון והשוואה בין מערכות חוקים אלו יאפשר ללמוד על החברה, נורמות התנהגות, והבנה טובה יותר של ההקשרים הקיימים בין המקרא למזרח הקדום.

לרשותנו טקסטים שמקורם בארץ ישראל כמו כתובת השילוח והכתובת מתל דן, אשר מספקים לנו מידע על אירועים המוכרים מהמקרא. המקורות ההיסטוריים והארכאולוגיים מעשירים את הידע ומאפשרים לתלמידים להיעזר במחקר האקדמי על מנת ללמוד ולהבין את תולדות הארץ לאורך התקופות המקראיות.

2.3 החברה וחיי יום-יום בתקופת המקרא

המקורות ההיסטוריים העוסקים בתקופות הקדומות מתארים בעיקר את בני השכבות הגבוהות שכן הם נכתבו על ידי האליטות האורייניות. הארכאולוגיה, לעומת זאת, חושפת אומנם את התרבות החומרית של שכבות אלו (ארמונות, בתי אמידים), אך לצד אלו מגלה גם בתי מגורים פרטיים, מתקני תעשייה וחפצי יום-יום, ובכך מאפשרת לשחזר את אורחות חייהם של "האנשים הפשוטים" בני המעמדות הנמוכים יותר. הממצא הארכאולוגי המתייחס להיבטים שונים בחיי היום-יום יאפשר לחבר את התלמידים לא רק לתהליכים מדיניים עליהם ניתן ללמוד גם מן ההיסטוריה (למשל שכבות חורבן) אלא יפתח בפניהם צוהר לחיי היום-יום של תושבי הארץ: כיצד נראו בתיהם, ואפילו אלו רהיטים היו להם, באלו מלאכות עסקו ומה היו ענפי הכלכלה העיקריים. הכרת רשתות המסחר הבינלאומיות והונאות במסחר שהיו כבר בתקופת המלוכה. דיון בנושאים אלו הקרובים לעולמם של התלמידים יעשה בצורת המחשה ויזואלית של הממצאים הארכאולוגיים וכן תוך השוואות למציאות המשתקפת בתיאור המקראי.

2.3 עמי קדם: כנענים, פלישתים, מואבים אדומים ועוד רבים

המקורות העומדים לרשותנו, לרבות המקרא, מספרים על מגוון עמים שחיו בארץ. המחקר הארכאולוגי והטקסטים ההיסטוריים מאפשרים להכיר במעט את העמים האלו, אורח חייהם, אופי השלטון, היחסים עם מצרים ושאר הממלכות הגדולות מסביב, ועוד.⁴ עמי כנען והפלישתים הם חלק בלתי נפרד מתולדות הארץ בתקופה הברונזה והברזל וחלק בלתי נפרד מהתהוות ממלכות יהודה וישראל, ובהמשך - עם ישראל. לימוד על עמים אלו משלב הרחבת הידע של סיפורי המקרא, ומוסיף במשהו לחינוך לקבלת האחר והשונה, בעת העתיקה ואולי גם בימינו.

⁴ בראש ובראשונה הטקסטים המצריים (אזכור ערי כנען בכתבי המארות מהמאה ה-19 לפנה"ס, הזכרת השם "ישראל" באסטלת מרנפתח מהמאה ה-13 לפנה"ס). מידע נוסף מגיע מארכיונים שמקורם במארי, בסוריה של ימינו (התכתבות עם חצור בארכיון מארי במאה ה-18 לפנה"ס), טקסטים בבליים, אשורים ועוד.

2.4 זיהוי אתרים מקראיים בשטח

זיהוי אתרים קדומים נשען על הצלבה בין המידע הגיאוגרפי והטופוגרפי במקורות הקדומים – המקרא ביניהם, המידע הארכאולוגי והשתמרות השם. לעתים קרובות מאוד השמות הערביים של אתרים במרחב הסורי-ארץ-ישראלי הם גלגול של השמות השמיים הקדומים – שמות עבריים, ארמיים, פניקיים וכיו"ב. מצאי שמות המקומות הערביים של הארץ, המכיל שמות של יישובים קיימים לצד שמות של יישובים שאינם קיימים עוד (כפרים נטושים, ח'רבות ותלים), מהווה תשתית חיונית של ידע, שבלעדיה לא ניתן היה להגיע למסקנות לגבי זיהוי האתרים הקדומים.

במקרים לא מעטים מגבלות הידע הקיים אינן מאפשרות זיהוי מלא. ישנם אתרים ארכאולוגיים מרכזיים מתקופת המקרא שזיהוי שמם הקדום נתון במחלוקות חריפות בין החוקרים, למשל רמת רחל בפאתי ירושלים וחירבת קיאפה בעמק האלה, וכן מקומות חשובים בסיפור המקראי שאינם מזוהים בשטח, למשל סדום. במקרים רבים המידע הטופוגרפי בטקסט מספיק על מנת לזהות באיזו סביבה מצוי אתר מסוים, אך זיהוי מדויק של הנקודה אינו אפשרי. כך למשל הגלגל בסמוך ליריחו, ענתות עירו של הנביא ירמיהו, ובאר שבע המקראית.

השתמרות השם המקראי בערבית וההישענות על השם הערבי הן הזמנה ללימוד ההיסטוריה המלאה של אתר אחד – מימי קדם, לרבות תקופת המקרא, עבור בתקופות הקלאסיות, המוסלמיות, וכלה בתהפוכות הדרמטיות שעבר המרחב במאה ה-20. ההתמקדות באתר אחד על המפה מאפשר להשתמש בו לצורך לימוד חוצה תקופות של היסטוריה יישובית-מקומית: היכרות עם ההיסטוריה של יישוב אחד ושל סביבתו הקרובה, לאורך ההיסטוריה הארוכה של הארץ – מתקופת המקרא ועד ימינו, וזאת ללא דילוג על ההיסטוריה הערבית של המקום. לימוד מקומי מסוג זה מחזק את ההכרות של התלמידים עם המרחב סביבם בעבר ובהווה.

3. קריאה לפעולה

מסיבות היסטוריות, מקצועיות ופוליטיות כאחד, הגבולות הדיסציפלינאריים במערכת החינוך הוצבו באופן מגביל מדי בהיסטוריה, במקרא, ובגיאוגרפיה. ארכאולוגיה, כמעט ולא נלמדת במערכת החינוך, למרות חשיבותה להבנת העבר והעניין הרב שהיא מעוררת בקרב הציבור. על אף שהמקצועות הללו הם בעלי זיקה חזקה זה לזה וחיבורם הוא הכרח כדי לקבל תמונת עבר מלאה ומשמעותית הרבה יותר, בפועל הם נותקו והופרדו, מה שהביא לעיוותים בכל אחד מהם ולרידוד השיח הדיסציפלינארי והחינוכי בעת העיסוק בתחומים אלו.

לימוד היסטוריה בשילוב ארכאולוגיה, גיאוגרפיה-היסטורית ותנ"ך מוביל את התלמידים לידע רחב יותר על תולדות הארץ ועם ישראל ובנוסף מפתח חשיבה ביקורתית, אשר מטבעה צריכה להתמודד עם מקורות וכלי מחקר שונים בכל תחום.

לכן, וברוח הרפורמה שמוביל משרד החינוך, לדעתנו יש לנקוט בפעולות הבאות:

- יש לפעול על-מנת לקשור בין לימודי ההיסטוריה, המקרא והגאוגרפיה ההיסטורית;
- יש להוסיף לתכנית הלימודים את מקצוע הארכאולוגיה או הכרות עם המחקר הארכאולוגי בארץ ישראל והסביבה ולקשור גם את אלו עם המקצועות לעיל לכדי אשכול הומניסטי אחד;
- כדי לאפשר הכשרת סגל חינוכי מקצועי שיחזיק אשכול זה, יש להעלות את התקצוב המופנה למקצועות אלו בבתי הספר וכן במוסדות להכשרת פרחי הוראה;
- יש להרחיב משמעותית את שעות הלימוד המוקצות לתחומים אלו בזיקה אלו לאלו;
- יש לפעול לכתיבת תשתית ללימודי אשכול זה, שתהווה יסודות לתכניות לימודים מגוונות שיצמחו מבתי הספר עצמם.
- יש לשלב את לימודי המקצועות הללו בפעילויות בית ספריות, ובראשן הטיולים השנתיים והספורים הלימודיים. יש להרחיב את הביקור באתרי עתיקות מקראיים, ולהקדיש מהחומר הנלמד להבנת האתרים ונופי הארץ.
- יש לבחון את הזירות הנוספות בהן מתקיים כיום חינוך ארכאולוגי/היסטורי/מקראי, כגון: רשות העתיקות, מוזיאונים, אתרי מורשת ותכניות תוספתיות וחוף קוריקולריות בבתי ספר, לעמוד על הזיקות בין הזירות הללו ולבדוק את האפשרויות לשלב כוחות כדי לקדם חינוך זה.

ספרות נוספת

- גאם הכהן, מורן ופרוגל, שי (2021). "הוראת המקרא: תרבות במקום דת". **החינוך וסביבו** מ"ג, 1-24.
- נוה, אייל (2017). **עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל**. הקיבוץ המאוחד.
- סתוי, בעז (2021). "תרומתו של לימוד תנ"ך לעיצוב זהותם הקולקטיבית של הלומדים בחינוך הממלכתי". **גילוי דעת**, 18, 87-107.
- שחר, דוד (2003). "התנ"ך והזיקה לעבר המקראי בלימוד תולדות עם ישראל, בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו (1882-1918)", **מעוף ומעשה**, 9, 39-58.
- שפירא, אניטה (2005). **התנ"ך והזהות הישראלית**. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.